

Adrian RADU*

Comunicarea: act de libertate și mijloc de manipulare¹

Abstract. The concept of liberty through its socio-political significance is widely recognized as identical with democracy. This approach proved to be very relative because the possibilities of expression and information of democracy have often contributed to the cancellation of freedom through demagoguery and manipulation. In this vein, it is obvious that freedom has other grounds, deeper and unalterable, and these depend on thought and knowledge. The philosophical reflection has made a disjunction between freedom as an ideal concept and the political freedom with its obscure implications which not depart from the truth, but are founded on the personal interests and benefits.

Keywords: liberty, truth, communication, manipulation, thought, knowledge.

1. Repere filosofice

Veți cunoaște adevărul, iar acesta vă va face liberi!
(Ioan 8:32)

Această maximă critică concisă, dar deosebit de polisemică, integrează conceptele de libertate și adevăr într-un sistem unitar, așezându-le într-un raport determinist în care adevărul devine cauză fundamentală pentru libertate. Calea către adevăr apare ca un imperativ al cunoașterii, o țintă greu accesibilă, care implică în străfundurile sale accente mistice. Procesul gnoseologic trebuie să părăsească parcursul său

---

* Bursier Doctorand-Proiect POSDRU 159/1.5/133675, Beneficiar Academia Română, Filiala Iași

¹ Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului POSDRU 159/1.5/133675, „Inovare și dezvoltare în structurarea și reprezentarea cunoașterii prin burse doctorale și postdoctorale cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013”.

epistemologic și să tranșeandă într-o zonă în care cele două concepte, libertatea și adevărul, capătă valențe spirituale, proprii Ființei. Atingerea libertății devine scop central al existenței umane și chiar dacă cei mai mulți nu conștientizează acest lucru, scopul există și în cazul lor în mod implicit, fiind dovedit de continuul zbucium al omului, în general, de angoasa inexplicabilă și de lipsa unei împliniri totale. Omul dorește să fie liber, chiar dacă nu se conștientizează în toate cazurile, dorința sălășluiește în intimitatea sa cea mai profundă și se face simțită permanent ca o cântare neîntreruptă, niciodată împlinită în întregimea armoniilor sale.

Inaccesibilitatea adevărului este instituită de anvergura semantică și logică ilimitată a acestuia, dar în egală măsură și de desemnarea minuțioasă a detaliului, fiind nevoie să se deschidă într-un sistem care să cuprindă întregul ca obiect, dar și context al punctului infim, dar esențial în apariția adevărului. Chiar abandonând sferele înalte ale metafizicii și ancorând adevărul în pământul dur al realității fizice, problema surprinderii acestuia continuă să existe. Ar fi necesar pentru o deschidere obiectivă totală a acestuia să avem de a face cu o realitate semnificată rigidă, imuabilă, care să-și continue prezența identică în dezvoltarea pentru subiect. Or, acest lucru nu se întâmplă; realitatea este în continuă mișcare și transformare, iar ceea ce se credea a fi un pământ dur și sigur pentru ancorarea adevărului se dovedește a fi doar nisipuri mișcătoare. Mai mult, privirea dezvoltătoare a subiectului nu este niciodată aceeași, iar șansele ca aceasta să poată surprinde esența fenomenului sunt anulate nu doar de adevărul care se ascunde în spatele apariției fenomenale, dar și de incapacitatea propriu-zisă a subiectului. Acestea sunt dificultăți majore care blochează cunoașterea adevărului și, implicit, atingerea libertății, fundamentată, așa cum ne spune aforismul cristic, pe adevăr.

Totuși, obstacolele nu sunt insurmontabile, căci altfel tot edificiul situației evocate s-ar prăbuși; îndemnul spre căutare și cunoaștere ar deveni absurd. Undeva, în spatele adevărului pe care cred că îl cunosc sau chiar în mișcările și deformările acestuia, se află Adevărul, așa putea să-l surprind, dar iată, că avem de a face cu o primă condiție: conștientizarea acestui proces, abandonarea somnului dogmatic prin care mi se spune că știu și cunosc. Gândirea într-o stare lucidă devine temeiul central al cunoașterii. Prin chiar mișcarea sa, prin transformările sale și continua stare de întrebare, capătă valențe asemănătoare atât realității fizice, cât și metafizicii, integrându-se în interioritatea însăși a oricărei realități.

Paul Ricoeur încearcă să surprindă adevărul în raportarea sa la istorie și observă foarte bine că acesta este proiectat într-o zonă crepusculară, undeva într-un orizont îndepărtat, dar doar datorită

subiectului concret, deci, cu posibilități limitate, dar care poate viza adevărul, îl poate chiar alimenta printr-un proces noetic activ:

„Am considerat ideea de adevăr drept o abstracție deopotrivă intemporală și impersonală; chiar așa este, la o primă aproximație, ideea de adevăr; dar ea nu capătă acest sens abstract decât pentru că este ideea-limită corelativă unei sarcini propuse unor subiecți concreți; ea este orizontul, sensul final abstract, intemporal, impersonal al unei sarcini concrete, temporale și personale; ideea de adevăr nu se susține decât prin *datoria de a gândi*. Astfel încât, celălalt termen al confruntării cu istoria nu este ideea de adevăr, ci cercetarea mea personală la orizontul căreia se află ideea de adevăr, corelatul vizat.” (Ricoeur 1996, 64)

Întâlnirea directă și plină cu adevărul apare iluzorie și imposibilă. Cunoașterea acestuia este o chestiune ontologică specifică, o atitudine umană de căutare și trăire întru adevăr. Această continuă stare de luciditate devine temeiul instabil al libertății, instabil căci este mereu în pericol. Tocmai de aceea, a gândi trebuie să fie un proces la rândul său subiect al propriei conștiințe, astfel încât rațiunea să fie supusă unui ciclu neîntrerupt care să conțină înlăuntrul său atât privirea obiectivantă înspre lume, cât și forța reflexivă perenă. Omul devine astfel principalul pilon în susținerea adevărului ca apariție a Ființei, dar datorită subiectivității și a failibilității, această apariție este fluctuantă, fiind intercalată cu iluzia și deformarea adevărului, astfel încât se pare că adevărul și falsul sălășluiesc în același sâmbure, iar încolțirea unuia sau altuia dintre concepte depinde doar de geniul sau harul uman. Jean-Paul Sartre accentuează și mai mult această idee și crede chiar că adevărul poate să existe doar prin posibilitatea erorii care înlesnește într-un fel apariția acestuia. Este un joc al posibilităților în care cele două concepte devin necesare unul pentru altul:

„Se înțelege de la sine că adevărul are nevoie de eroare, deoarece ea este cea care face adevărul posibil. Fără posibilitatea erorii, adevărul ar fi necesar. Însă atunci n-ar mai fi adevăr, întrucât acesta implică o viziune liber construită printr-un comportament anticipator. Tocmai posibilitatea erorii face din adevăr o posibilitate. Eroarea vine din afara realității-umane ca o consecință a deciziei de a opri sau de a nu mai reîncepe procesul de verificare; ceea ce este specific însă pentru realitatea umană este tocmai faptul de a nu opri procesul de verificare; în acest caz, anticipările false nu vor apărea ca niște erori, ci ca simple încercări care se anulează și care sunt condiții necesare pentru construirea viziunii” (Sartre 2000, 73).

Susținerea ideii că eroarea vine din exterioritatea umană ar putea apărea ca un nonsens atâta timp cât tot sistemul de valori gravitează în jurul ființei umane, cu toate acestea ideea este logică dacă avem în vedere rolul esențial al verificării, căci adevărul apare ca o previziune ce poate să fie chiar greșită, dar atunci această greșeală devine doar o încercare care va fi anulată în favoarea adevărului, iar eroarea vizează în acest caz doar lipsa verificării, deci un soi de încetare a gândirii și de acceptare a rezultatului fără evaluarea acestuia. Avem de a face cu același proces anticipator; adevărul va apărea oricum, chiar și prin anticiparea unei împliniri greșite, căci verificarea o va anula și va impune continuarea procesului de căutare.

Tot procesul de gândire și verificare devine un parametru fundamental al libertății. Aceasta nu este doar o aură care permite toată desfășurarea, ci și o obligație care transpare din însăși natura umană. Neîmplinirea acestei caracteristici intrinseci afectează libertatea însăși, iar aici avem de a face cu o relație determinantă dintre adevărul ca aniticipare realizată și libertatea care-l face posibil.

Realitatea în formele sale multiple și instabile apare prin reflectarea subiectivă a individului, iar această aparență-reflectare reprezintă adevărul fiecăruia. Desigur, putem vorbi astfel de o multitudine de adevăruri, așa cum avem un număr imens de subiecți care percep, dar lucrurile nu stau tocmai așa, căci cunoașterea intuitivă este, *grosso modo*, aceeași pentru toți. Simțurile oferă o descoperire comună, dar mai acționează aici și un factor esențial care face ca descoperirea să fie cât mai comună pentru toți. Este vorba despre acel soi de subiectivitate bazată pe niște temeuri deja consacrate, astfel încât subiectivitatea aceasta și-a pierdut forma de aparență și de dubiu și printr-o acceptare unanimă a început să fie considerată obiectivitate. Tocmai de aceea se poate afirma că obiectivitatea este tot un soi de subiectivitate, dar una bine întemeiată (Ricoeur 1996, 10-15).

Polemicele care s-au născut în jurul acestei teorii vizează fenomenul și lucrul în sine, imposibilitatea cunoașterii realității ultime etc., dar totul se suspendă sau, altfel spus, se estompează în fața necesității conviețuirii care devine necesitate a supraviețuirii.

2. Efecte manipulatorii ale comunicării

Impunerea falsului ca adevăr echivalează în mod automat cu anularea libertății receptorului, în același mod în care nu poate fi acceptat adevărul înaintat de un organ al puterii către supușii sclavi, datorită

contextului care presupune în mod implicit neîncrederea din partea supușilor care pleacă cu presupuziția că ceea ce primesc de la stăpâni sunt idei manipulatorii. Adevărul, chiar și cel mai propriu cu putință va fi considerat de către subordonați ca o altă formă de servitute pe care sunt obligați să o suporte. Autoritățile și puternicii timpurilor moderne au înțeles foarte bine aceste noțiuni.

Nevoia unor indivizi sau clase de a-și menține și consolida poziția necesită în permanență de idei și teorii, de forme și opinii politice care să le reflecte și să le susțină voința. Impunerea cu forța nu mai este posibilă în situația contemporană; omul în general vrea să fie liber. S-a conturat, în consecință, un alt sistem de impunere a voinței, un sistem mai subtil și pașnic, dar la fel de periculos, ba chiar în unele aspecte mai distrugător decât forța brută: acesta este controlul mentalului colectiv.

Adevărul ca subiectivitate întemeiată astfel încât să devină comun acceptată, poate să acopere orice realitate socială, istorică, politică, filosofică etc., deci poate formula sau reformula un domeniu în paradigme noi, indiferent de realitatea de principiu. Important este ca noua paradigmă să primească acceptațiunea generală. Iar în acest punct, totul devine o chestiune de convingere, de prezentare a acestui adevăr într-o manieră în care să fie bine primit, mai mult, pentru o victorie deplină, noul adevăr trebuie prezentat astfel încât receptorul să nu se simtă lezat în niciun fel la nivelul minții și al conștiinței, să nu simtă că ceva este invaziv, căci astfel s-ar alerta ca în fața unui pericol. Cea mai eficientă metodă este cea prin care adevărul reformulat și deformat intențional să se deschidă astfel spre mentalul colectiv, încât acesta să aibă impresia că l-a înțeles singur, însușindu-și-l în mod voluntar. Emitentul, cel care manipulează, rămâne invizibil, într-o zonă crespuculară, iar de acolo poate beneficia cel mai ușor și lucrativ.

Isaiah Berlin sesizează foarte bine aceste aspecte și observă cum s-a dezvoltat o serie de clase de profesioniști chiar, care contribuie la manipularea societății și la modificarea comportamentală a acesteia printr-o serie de subterfugii și de tehnici psihologice:

„Doar prin una din aceste strategii se poate atinge acea stare de lucruri în care comportamentul uman devine relativ ușor de manipulat de către specialiști calificați în astfel de tehnici – moderatorii de conflicte, pacificatori ai corpului și ai minții, ingineri și alți experți științifici lucrând în serviciul grupului la putere, psihologi, sociologi și așa mai departe.” (Berlin 1996, 107).

Sunt noi clase profesionale cu un rol cheie în modelarea și călăuzirea societății. Jocul nivelurilor de putere și de receptare a libertății nu se realizează însă pe categorii sociale strict delimitate prin prisma celor care suferă controlul mental și a celor care contribuie la acest control. Tocmai aceștia din urmă sunt în cele mai dese cazuri personaje convinse la rândul lor de adevărul pe care-l întruchiează prin propria specializare și vocație, iar toate demersurile sunt văzute ca posibilități ce le aparțin, fiindu-le dăruite de starea de libertate de care beneficiază și la care contribuie. Ca atare, nu avem de a face cu o departajare și o repartiție axiologică, ci mai degrabă cu un cerc, o horă în care fiecare execută propriul balet. Autori ca Philippe Breton și alții arată cum chiar *mass media*, uneori în mod involuntar și neintenționat intră în acest joc și contribuie la procesul de manipulare publică:

„Libertatea lui ar fi posibilă datorită faptului că este *informat* și că *mass media*, de asemenea *libere*, fac societatea *transparentă*. Nu este vorba despre democrația care ar garanta inocuitatea manipulării, cât despre *societatea de consum* care ar garanta pluralitatea *mass media*. Or, astăzi se știe mai bine că *mass media* joacă frecvent un rol decisiv, deși fără nicio tragere de inimă, în amplificarea procedurilor de manipulare. Departe de a fi un element solid de decodare a manipulării, *mass media* constituie adesea chiar vectorul ei primordial.” (Breton 2006, 20)

Rolul fundamental în această strategie îl joacă manipularea psihologică realizată prin intermediul comunicării. Dacă în trecut voința organelor de putere era impusă cu forța sub forma unor legi indiscutabile și nedemocratice, în prezent, ca urmare a stării de libertate manifestată în special ca proces democratic, organele de putere au fost determinate să adopte o atitudine nouă, un nou tip de impunere și control care să îmbrace un veșmânt democratic, astfel încât rezultatele dorite să nu mai pară urmări ale unor porunci, ci niște consecințe a unor alegeri proprii pe care fiecare cetățean o face în conformitate cu propria gândire.

Este unul dintre principalele motive pentru care analistul american Fareed Zakaria face o diferențiere netă între libertate și democrație, arătând cum cel mai adesea multe procese democratice au încălcat flagrant libertatea și chiar au anihilat-o pentru mult timp:

„Pentru occidentali, democrația înseamnă *democrație liberală*: un sistem politic caracterizat nu doar de alegeri libere și corecte, ci și de statul de drept, separarea puterilor și protejarea libertăților fundamentale ale cuvântului, întrunirii, credinței și proprietății. Dar acest mănunchi de

libertăți – care ar putea fi numit liberalism constituțional – nu are nimic de a face în mod intrinsec cu democrația, iar cele două n-au mers întotdeauna împreună nici măcar în Vest. La urma urmelor, Adolf Hitler a devenit cancelar al Germaniei în urma unor alegeri libere. În ultima jumătate de secol, în Occident, democrația și libertatea au fuzionat. Însă astăzi, cele două fire ale democrației liberale, țesute cu grijă în urzeala politică occidentală, se despart în mai multe locuri din lume. Democrația înflorește; libertatea nu.” (Zakaria 2009, 17)

Libertatea de expresie, dreptul la opinie, propaganda etc. sunt toate procese democratice care au la bază comunicarea, dar care nu presupun în același timp manifestări fundamentale libere. În multe cazuri, așa cum susține și Fareed Zakaria, tocmai prin aceste acțiuni democratice libertatea este încălcată.

Aceste acțiuni de control și de impunere a unei voințe prin intermediul subterfugiilor discursive sunt posibile prin deformarea unor adevăruri, prin exaltarea unor sentimente în defavoarea echilibrului rațional, prin dirijarea gândirii într-o anumită direcție, obliterând astfel direcția corectă, prin demagogice politice. Apare astfel evidentă relația care există între libertate și adevăr, căci toate argumentele amintite care afectează libertatea sunt idei care apelează la falsitate, la ocultarea adevărului și impunerea unui *adevăr* intențional, artificial construit. În această paradigmă, comunicarea nu mai apare ca un raport al dialogului, ci doar ca un act de opresiune psihică care are o singură direcție și nu are o ripostă, ci o atitudine de obediență, cu precizarea că această atitudine este obținută prin manipulare mentală și se desfășoară în numele libertății. Reflexia filosofică cere în acest caz să se opereze o disjunctie între *Libertate* ca și concept teoretic ideal și libertatea politică.

Posibilitatea de a distinge adevărul și a-l recupera ține tot de o formă de expresie a libertății; această acțiune presupune reperarea sursei originare din care provine informația și recunoașterea scopului care a determinat declanșarea informației, astfel încât să se poată face o justă relaționare între premise și finalitate. Evident, nu este un proces simplu și accesibil întotdeauna. Se cere în primul rând, ca o condiție *sine qua non*, cunoașterea contextului politic, cultural, religios etc. în care se naște procesul de comunicare, astfel încât printr-o sinteză a datelor inițiale să se ajungă la identificarea direcției reale pe care o intenționează emitentul, dincolo de ceea ce el prezintă ca direcție oficială, oferită astfel, în mod evident, pentru a obține *feed back*-ul dorit. Tot acest demers de descoperire și recunoaștere implică o altă condiție absolut necesară care reprezintă o calitate a receptorului, anume, aceea a unui nivel ridicat de

cultură și a unui spirit analitic viu, în permanentă desfășurare. Doar astfel, elocvența complexă ridicată la nivel de artă a unor politicieni sau grupuri de interese (companii comerciale, bănci, instituții religioase) poate fi receptată ca mesaj tendențios și lucrativ și judecat ca atare. Nu este deloc o chestiune la îndemâna societății largi, în special în statele cu o cultură politică deficitară și educație scăzută. Chiar cazul României poate fi citat ca unul în care poporul a fost și este manipulat în permanență de o clasă politică coruptă, interesată doar de propriile scopuri egoistice.

Economistul american Friedrich A. Hayek analizează minuțios conceptul de lege sub diferitele sale aspecte și vrea să înțeleagă diferitele semnificații și scopuri pe care le are legea. Acest demers analitic este realizat cu dorința de a descoperi care ar fi cea mai bună soluție pentru cei cărora le este aplicată legea, astfel încât aceasta să devină un mijloc de propagare a libertății și, nicidecum, un instrument de opresiune. Se afirmă printre altele:

„Respectând astfel de reguli, nu servim scopul altei persoane; nu se poate spune cu adevărat că aș fi supus voinței altei persoane, dacă folosesc regulile acesteia în scopuri proprii, la fel cum mi-aș putea folosi cunoașterea legilor naturale și dacă acea persoană nu știe de existența mea...” (Hayek 1998, 171).

Desigur, societatea are nevoie de reguli, dar autorul nu sesizează un aspect important al jocului de putere dintre emitent și destinatar, relație prin care voințele se înfruntă și se suprapun; există o serie de reglementări care acționează în mod direct asupra cetățenilor, iar în acest caz este destul de simplu de observat atât beneficiile, cât și neajunsurile acestor legi. În complexitatea societății actuale, însă, în raportul de putere intră în joc foarte multe reglementări, reguli, contracte etc. care nu se adresează în mod direct populației, ci într-un mod indirect, și ca o răsfrângere a consecințelor acestora, afectează populația în mare măsură, deci și pe fiecare individ în parte, promovând doar interesul unei clase minoritare care se află la baza respectivei legislații. Aici, intră în acțiune manipularea prin defomarea informației și acoperirea adevăratelor scopuri urmărite.

Calitățile de care trebuie să dea dovadă populația în descifrarea mesajelor reprezintă parametri obiectivi care țin de libertate și se poate aprecia că libertatea în semnificația sa reală presupune atât posibilitatea de a cerceta, cât și cunoaștere. În majoritatea cazurilor, în societățile contemporane, atunci când organele de putere își construiesc discursurile informative mizează pe anumite caracteristici ale populației în atingerea obiectivelor preconizate, și anume: starea de relaxare a celor mai mulți,

lipsa informațiilor, nivelul scăzut de cultură, starea emoțională ușor de manipulat și, în special, lipsa de interes față de adevăr.

Precizăm într-un paragraf anterior, că în procesul demagogic manipulator, există un lanț al slăbiciunilor, un cerc vicios în care sunt implicați toți, receptorul, dar și emitentul deopotrivă, căci chiar acei specialiști în comunicare sunt victime ale aceluiași sistem, întrucât consideră propria activitate ca pe o vocație pe care o urmează și trebuie să o exalte, uitând implicațiile care țin de adevăr și consecințele etice. Este evident că a luat naștere un sistem de o amploare colosală care-i include pe toți, iar deseori, chiar cei care amplifică tentaculele acestui sistem, devin din călăi victime.

În susținerea acestor ipoteze există și numeroase argumente din realitatea contemporană și amintesc aici două cazuri internaționale celebre: cazul WikiLeaks cu implicațiile sale și cel al consultantului american Edward Snowden. În momentul în care au fost arătate publicului larg politicile reale, adevărul a produs tulburări la nivel global și a dezvăluit adevărata față a politicii statelor, total antitetic cu ceea ce aceste state prezintă în mod oficial. A se vedea tot ca argumentare la cele afirmate, cazurile din politica românească cu personaje cheie din stat, aleși în mod democratic și susținuți datorită unor discursuri mascate, bine construite, personaje care s-au dovedit apoi a fi cu totul altceva decât modul în care s-au prezentat inițial, înainte de a fi deconspirați. Mulți dintre cei care au promovat pentru o perioadă corupția și interesele de clasă prin manipulare demagogică, au devenit la rândul lor victime ale aceluiași sistem și s-a dovedit că acesta este mișcat de un mecanism devenit autonom care are puterea de a mistui inclusiv pe cei care cred că se folosesc de el în avantaj personal.

3. Concluzii

„Este indispensabil să protejăm libertatea de expresie, după cum este la fel de indispensabil să protejăm libertatea de receptare. Or, instituțiile noastre democratice o apără cu trufie pe cea dintâi, dar de-abia se interesează de soarta celei de-a doua. Posibilitatea de manipulare a cuvântului ține tocmai de acest dezechilibru. Nici o limită nu-i este fixată actului de exprimare, mai ales de a exprima ceva spre a convinge. Limita convingerii este libertatea publicului de a se lăsa convins, tocmai aceea pe care o restrâng tehnicile manipulative. Această extensie a libertății cuvântului nu numai la libertatea de expresie, dar, în egală măsură, și la libertatea de mediere și, mai ales, la libertatea de receptare

ar corespunde unei etape superioare a democrației și, pe scurt, unei înfloriri a libertății.” (Breton 2006, 163)

Philippe Breton simte nevoia, după analiza multiplelor aspecte ale dezinformării și manipulării, să găsească și o soluție, un remediu care să atenueze acest deficit major al comunicării. Soluția pe care o propune apare logică, căci descoperă dezechilibrul dintre informare și receptare, astfel încât soluția se prezintă de la sine ca fiind un leac de însănătoșire a raportului prin instaurarea echilibrului. Dar dificultățile care apar implicit sunt numeroase și vizează în primul rând modul în care poate fi asigurată libertatea de receptare, căci aceasta nu mai implică o atitudine pasivă, ci un întreg proces de analiză și *feed-back* bine întemeiat. Pentru Breton pericolul este reprezentat de riscul de a confunda *argumentarea* cu *manipularea*, deci dificultatea rezidă în procesul de distingere, de separare și identificare a celor două acțiuni. Oricum, răspunsul se află tot în acțiunea de a cunoaște, nu în mod epistemologic, căci ar fi imposibil să se traseze niște granițe în mod științific între argumentare și manipulare, ci într-o cunoaștere care să vizeze procesul de comunicare însăși și omul în general, cu gândirea și afectivitatea sa. Probabil că aici se pliază cel mai bine ideea lui Paul Ricoeur redată în prima parte a studiului de față, prin care se afirmă că adevărul poate fi întemeiat doar pe „datoria de a gândi”, deci cunoașterea nu neapărat ca ceva asimilat deja și bine știut, ci ca o continuă stare de cercetare și verificare. Libertatea în acest caz reprezintă exact această stare de deschidere către adevăr prin gândire, deschiderea însemnând atât lipsa constrângerilor fizice și mai ales psihice, cât și starea de conștientizare a unei anumite stări ontologice.

Educația adecvată și accesul la cultură sunt doi parametri cheie care pot stăvilă instinctul atavic de posesie și-l pot transforma într-o formă existențială superioară în care fiecare să-și înțeleagă rolul în societate ca pe o necesitate benefică, în special prin anularea egoismului și înfrângerea sistemului care-i acaparează deopotrivă pe toți.

Libertatea care pare să îmbrace multe veșminte frumoase și să ofere o deschidere nelimitată tuturor către orice, așa cum este înțeleasă de majoritatea în statele democratice, trebuie să fie reformulată chiar la nivel conceptual și să i se aplice în fundamentarea teoretică de principiu implicațiile etice absolut necesare și ideea de adevăr de la care să izvorască tot restul procesului.

Referințe

- BERLIN, Isaiah. 1996. *Patru eseuri pentru libertate*. București: Editura Humanitas.
- BRETON, Philippe. 2006. *Manipularea Cuvântului*. Iași: Editura Institutul European.
- HAYEK, Friedrich A. 1998. *Constituția Libertății*. Iași: Editura Institutul European.
- RICOEUR, Paul. 2009. *Istorie și adevăr*. București: Editura Anastasia.
- SARTRE, Jean-Paul. 2009. *Existență și Adevăr*. Iași: Editura Polirom.
- ZAKARIA, Fareed. 2009. *Viitorul libertății*. Iași: Editura Polirom.